

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ

ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУ

Д.10.07.340 диссертациялык кеңеш

Колжазма укугунда

УДК:801.3:809.434.1(043.3)

АДДУВАЛИЕВ ИБРАИМ

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН КЕСИПТИК ЛЕКСИКАСЫ

(байыркы катмар)

10.02.01.-Кыргыз тили.

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек 2007

Иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын Тил илими институтунда жана Жалалабат Мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасында аткарылды.

Илимий консультанты: Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор **Т.К.Ахматов**.

Расмий оппоненттер:

1. **Сыдыков Ж.К.**- Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент- мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор.
2. **Иманов А.** - филология илимдеринин доктору, профессор.
3. **Бердалиев А.** - филология илимдеринин доктору, профессор.

Жетекөөтчү мекеме: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасы.

Диссертация 2007-жылдын «23»ноябрь саат 10-00

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтундагы (тең уюштуруучу–И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети) филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук жаражасын ыйгаруу боюнча

Д.10.07.340 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги:720071,Бишкек ш.,Чүй просп.,265 а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга Болот. 720071,Бишкек ш.,Чүй просп.,265 а.

Автореферат «02»октябрь 2007-ж. жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы,

филология илимдеринин кандидаты

Жайлообаев Б.А.

Изилдөнүн жалпы мүнөздөмөсү

Маселенин иштелиши. Ар кандай элдин узак тарыхы, баштан кечирген байыркы жашоо турмушу анын тилинде чагылдырылат. Тилдин мына ушундай табигый озуйпасы анын лексикасынан көрүнөт. Ошол байыркы доорлордогу жашоо-шарт, элдин түрдүү эмгек ишмердиги, ар кайсы элдер, өлкөлөр менен болгон мамиле-катнаштары, бардыгы биринчи кезекте анын лексикасында чагылдырылбай койбойт. Ошентип, тилдин лексикасын, болгондо да анын байыркы доорлорго тиешелүү болгон лексикасын (катмарларын) иликтеп-изилдөөнүн мааниси өтө зор.

Мына ушундай жагдайларды эске алып, биз кыргыз тилинин лексикасынын колдонулуш өзгөчөлүгү боюнча айырмаланган катмарын, кыргыз тилинин кесиптик лексикасын, ушул илимий-изилдөө ишибизге тема кылып алып, алардын чегин мүмкүн болушунча аныктап, жалпылап, иликтеп чыгууну көздөдүк. Тилдин кесиптик лексикасында ошол элдин ишмердүүлүгү, кылган иши, колунан келген өнөрү, салты, билими, маданияты чагылдырылган болот. Кесиптик лексиканын алкагы чоң, анткени ал адамзат ишмердигинин бардык тармактарын өз ичине камтыйт. Ошондуктан, кесиптик лексиканын салыштырмалуу **байыркы доор катмарларына** гана басым жасап иш жүргүзүүнү тандап алып, кыргыз элинин байыркы доорлордогу ишмердүүлүктөрүнө кайрылдык. Элдин байыркы доорлордогу турмуш-тиричилигин, жашоо-шартын чагылдырган сөздөрдү, сөздөрдүн тобун жыйнап, иликтеп-изилдөөнүн мааниси өтө чоң. Айрыкча, дээрлик XX кылымга чейин эле жазуу-сызуудан туруктуу, салттуу түрдө пайдаланып келбеген кыргыздардын тилинин кесиптик лексикасынын байыркы катмарларын изилдөө өзгөчө актуалдуу. Ал эми кыргыз элинин байыркы доорлордогу ишмердүүлүктөрү, колунан келген өнөрлөрү, билимдери байыркы замандарда баштан кечирген көчмөн турмуш шарттары, аңчылык жана жоокерчилик өнөрлөрү менен байланышат. Айтып коюшубуз керек, аңчылыкка жана аңчылык өнөрлөргө байланыштуу болгон катмарлар А. Б. Биялиев тарабынан атайын изилденип, кыргызча-орусча терминологиялык сөздүгү да жарыяланган. Ошондуктан, биз кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын байыркы катмарларынын ичинен көчмөн турмуш шарттарына

жана жоокерчилик өнөрлөрүнө тиешелүү сөздөрдү гана илим-изилдөөбүздүн объектиси кылып тандап алдык.

Ошентип, биздин илимий-изилдөөбүздүн темасы «кыргыз тилинин кесиптик лексикасы (байыркы катмар)» деп аныкталды.

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тилинин лексикасы бир кыйла деңгээлде изилденген (*К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев, Х. К. Карасаев, Б. Ҳ. Орузбаева, К. Дыйканов, Ж. Мукамбаев* ж. б.). Лексиканын колдонулушу чектелген катмарлары боюнча көбүнчө диалектологиялык (*Г. Бакинова, М. Туряджанова, Ж. Мукамбаев, Э. Абдулдаев, Т. Ахматов, Н. Бейшекеев, Ш. Жапаров, Ж. Сыдыков, Ж. Жумашев* ж. б.) жана терминологиялык (*Ж. Шүкүров, Б. Орузбаева, Р. Бекжанова, Т. Дүйшөналиева, Т. Назаралиев, А. Исабекова, Н. Чечейбаева, А. Биялиев, В. Закирова, А. Сапарбаев* ж. б.) мүнөздөгү гана изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Айрым окумуштуулардын (*С. Кондучалова, С. Сыдыков, Ү. Асаналиев, Ж. Мамытов, Ж. Осмонова, А. Жалилов* ж. б.) изилдөөлөрү колдонулушу жагынан чектелген лексиканын дагы башка тармактарына арналган.

Аталган лексикологиялык, терминологиялык изилдөөлөрдүн дээрлик бардыгынын кесиптик лексикага кандайдыр бир деңгээлде тиешеси бар болгону менен кыргыз тилиндеги кесиптик лексика боюнча лингвистикалык атайын арналуу иликтөөлөрдүн, изилдөөлөрдүн али жүргүзүлө электиги биздин темабыздын актуалдуулугун ырастайт.

Демек, кыргыз тилинин лексикалык байлыгынын мүмкүн болушунча толук чогултулуп, ар тараптан изилдөөлөргө алынышы, сөздөрдүн ар кыл маанилери, сөз мүчөлөрү жараткан лексикалык жана грамматикалык маанилер терең иликтенип жүргүзүлө турган изилдөөлөр али алдыда. Кыргыз тилинин лексикасынын тематикалык топторго, топчолорго, тарыхый-хронологиялык жактан өзүнчө катмарларга бөлүнүп, жакынкы жана алыскы тектеш тилдердин, байыркы жазма эстеликтердин материалдарына салыштырылып изилдениш маселелери да өз изилдөөчүлөрүн күтүп турат. Мына ушул жагдайлар кыргыз тилинин сөз байлыгынын бир тармагы болуп эсептелген кесиптик лексика катмарларынын бир тарабына, көчмөн турмуш жана жоокерчилик өнөр сөздөрүнө арналган биздин изилдөөбүздүн темасынын актуалдуу экенин арттырып турат. Анын үстүнө ошол кесиптик лексиканын көчмөн турмуш шарттарына, жоокерчилик доор өнөрлөрүнө байланыштуу тармактарынын байыркы катмар сөздөрүнө гана басым жасап, теманын актуалдуулугун конкреттештирдик деп эсептейбиз. Азыркы кезде көчмөн турмуш шарттары менен жашап тиричилик кылуу, негизинен кол күчүнө таянган жоокерчилик өнөрлөр унутулуп, аларга байланыштуу болгон сөздөр, туруктуу сөз айкаштары, лингвистикалык башка каражаттар колдонулуудан чыгып баратат. Ошондуктан, аларды иликтеп-изилдөө гана эмес, каттап, жыйнап, илим-изилдөөлөрдүн объектисине айландыруунун өзүнүн да илимий

мааниси чоң. Кыргыз тил илиминде тилдин сөздүк курамынын байыркыларын атайын лингвистикалык планда изилдөөгө арналган эмгек алгачкы жолу колго алынып олтурат.

Изилөөдүн максаты. Кыргыз эли түрк калктарынын ичинен эң эле байыркыларынын бири. Буга ачык далил жакынкы эле жылдарда Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын бүткүл дүйнө таанып, республикабызда аны салтанаттуу белгилегендик болуп эсептелет. Мамлекеттүүлүк белгилеринин ушунча узак тарыхы болгон байыркы элдин тилинин да ошондой узак тарыхы болбой койбойт. Кыргыз элинин ошол байыркылыгын, анын тилинде да лексикалык байыркы бирдиктердин бар экендигин элдин ошол эски замандардагы ишмердүүлүктөрүнөн, байыркы жашоо-шарттардагы өнөрлөрүнөн калпып, изилдеп чыгууну негизги максатыбыз деп эсептедик. Ошону менен бирге кыргыз тилинин тарыхына да тиешелүү деңгээлде материал топтоону, байыркы кесиптерге байланыштуу аталыштарды мүмкүн болушунча толугураак каттап чыгууну да, ошол лексикалык бирдиктердин айрымдарынын келип чыгышына баам таштоону да максат кылып койдук. Элдин байыркы өнөр-кесип, ишмердүүлүктөрүндө сөзсүз түрдө байыркы сөздөр көп сакталып калып арбын жолугат. Дээрлик XX кылымга чейин жашоо-шарттын көчмөн формасын өз турмуш-тиричилигинде сактап келген кыргыз элинин тилиндеги мына ошол шарттарга жана жоокерчилик өнөрлөргө байланыштуу сөздөрдү каттап чыгып, аларды ар тараптан иликтеп, изилдеп, маанилерин ачып көрсөтүп, лексика-тематикалык топторун, топчолорун аныктоо да максаттарыбыздын бири болду.

Изилөөдүн милдети. Тилдин лексикасынын бир катмары менен экинчи бир катмарынын ортосунда так ажыратылган чек болбойт. Ошентсе да кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын лексика-тематикалык башка катмарлардан айырмаланган белгилерин, болжолдуу «чек араларын» аныктап, анын, кесиптик лексиканын, классификацияланыш маселелерин чечүүгө, сөздөрдүн кайдан келип өздөштүрүлгөн тегине карап иликтеп, тутумундагы мүчөлөрдү (морфемаларды) бөлүп көрсөтүп, алардын алгачкы маанилерин аныктоого көңүл буруу менен иликтөөлөрүбүздө ишибиздин жүзөгө ашырылышы үчүн алдыбызга төмөндөгүдөй милдеттерди койдук:

- көчмөн турмуш шарттарына жана аскерий (жоокерчилик) өнөрлөргө байланыштуу лексиканын тарыхый калыптаныш, өнүгүш жолдорун аныктап чыгуу;

- иликтенген тармак сөздөрдөгү маанилик, лексикалык да, грамматикалык да өнүгүүлөрдүн, өзгөрүүлөрдүн, жылыштардын мүнөзүнө анализ жүргүзүү;

- негиздердин, уёгулардын жана грамматикалык башка каражаттардын байыркы маанилерине өзгөчө көңүл бөлүү;

- лексика-тематикалык байыркы катмарларга тийиштүү сөздөрдү аныктоо үчүн диалектилик фактыларды, жакынкы жана алыскы тектеш тилдердин, байыркы жазма эстеликтердин материалдарын кеңири пайдалануу;

- талдоого түшкөн сөздөрдүн, керек болгон учурда алардын мүчөлөрүнүн да түпкү тегин аныктоо максатында этимологиялык иликтөөлөрдү жүргүзүү;

- көчмөн турмуш шарттарынын жана жоокерчилик замандар лексикасынын тутумдарын иликтеп чыгып тиешелүү тарыхый-хронологиялык жана лексика-тематикалык топторго, топчолорго бөлүштүрүү;

- иликтенип жаткан тармак сөдөрүнүн тутумдарынан өнүмдүү, аз өнүмдүү жана өнүмсүз курандыларды ажыратып көрсөтүп, ошого жараша тиешелүү тыянактар чыгаруу;

- талдоого алынган сөздөрдүн түп уңгуларын аныктап, алардагы аточ-этиш (синкреттик) мүнөзүндөгү маанилердин бар же жок экендигин аныктоо;

- көчмөн турмуш, жоокерчилик тармактарынын лексикасындагы байыркы катмарларды түзгөн сөздөргө тиешелүү далилдер келтирүү;

- кесиптик лексиканын калыптанышындагы сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жолдорунун алган ордун аныктоо.

Изилдөөнүн объектиси. Темабыз «Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы (байыркы катмар)» болгондуктан кыргыз элинин эң эле байыркы ишмердүүлүгү көчмөн турмуштун жана жоокерчилик замандын алабында өмүр кечиргенин эске алып, изилдөөбүздө ошол көчмөн турмуш шарттарындагы жана жоокерчилик замандардагы өнөрлөргө байланыштуу сөздөргө, аталыштарга басым жасалды. Иликтөөлөр жүргүзүлгөн тилдик (лексикалык) материалдарды эл арасынан, фольклордук чыгармалардан, акындардын ырларынан, байыркы жазма эстеликтерден, илимий адабияттардан жана көркөм чыгармалардан калпып алдык. Албетте, ушу кезге чейин жарыкка чыккан сөздүктөрдү (лингвистикалык да, энциклопедиялык да) кеңири пайдаландык.

Кесиптик лексика тилдин материалдык түзүлүшүндөгү эң чоң катмар, демек тема өтө чоң. Ошондуктан бул илимий изилдөө ишибизге анын салыштырмалуу байыркы катмарлары болуп эсептелген *көчмөн турмуш шарттарындагы* жана *аскерий (жоокерчилик) өнөрөлөр*ө байланыштуу сөздөрдү гана объект кылып алдык. Ошентип, негизги объектибиз кыргыз тилиндеги байыркы деп эсептелген сөздөр, алардын тутумундагы мүчөлөр (морфемалар) жана алардын маанилери болду.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөө методдору көп пландуу болду. Ишти жазууда салттуу болгон кадимки баяндоо методун колдондук. Ошону менен

бирге иликтөөгө алынган тилдик факты материалдарды кыргыз тилинин диалектилеринин фактылары, тектеш түрк тилдеринин материалдары, учуру келгенде алтай бабатилине тиешелүү тилдик бирдиктер менен да салыштырып изилдөөлөрдү жүргүздүк. Мындан тышкары байыркы түрк жазма эстеликтеринин материалдары да биздин изилдөөлөрүбүзгө салыштыруулар үчүн фактылар катары кызмат кылды. Демек, тил илиминдеги сыпаттама, салыштырма жана салыштырма-тарыхый методдордун ыкмаларынан пайдаландык. Мына ушундай изилдөөлөрдүн, иликтөөлөрдүн натыйжасы катары сөздөрдөгү, сөздөрдүн тутумдук түзүлүшүндөгү тыбыштык дал келүүлөргө, морфемалардын турпаты менен маанилеринин дал келүүлөрүнө өзгөчө көңүл бөлүндү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы – көчмөн турмуш жана аскерий (жоокерчилик) өнөрлөргө байланыштуу сөздөргө кесиптик лексиканын бир тармагы катары биринчи жолу лингвистикалык иликтөө жүргүзүлүп, байыркы доорлорго тиешелүү болгон лексикалык катмарлар ажыратылып, алардын тутумдук түзүлүшүнө өзгөчө маани берилип, тектеш тилдердин жана эски жазма эстеликтердин материалдары менен салыштырылып, маселен семантикалык, структуралык өзгөчөлүктөрүнө арналган орчундуу араселер илимий чечилишке ээ болгондугу менен мүнөздөлөт. Кесиптик лексиканын теориялык маселелерине да көңүл бөлүнүп, сөздөрдүн лексика-тематикалык башка топтору менен карым-катыштыктары, айырмачылыктары, лексикалык бирдиктердеги болжолдуу «чек аралары» тууралуу кеңири сөз болду.

Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы биринчи жолу тарыхый-хронологиялык топторго ажыратылды. Кесиптик лексиканын байыркы катмарларынын бири катары көчмөн турмуш шарттарындагы, жоокерчилик замандардагы кыргыздардын ишмердүүлүгүнүн, байыркы өнөрлөрүнүн айланасында айтылган сөздөр, айтылыштар чогултулду, аларга ар тараптуу лингвистикалык анализ жүргүзүлдү. Көчмөн турмуш лексикасы, аскерий (жоокерчилик) өнөр лексикасы деген лексика-тематикалык өзүнчө катмарлар аныкталып, алар өз кезегинде бир нече тематикалык топчолорго да бөлүнүп иликтенди.

Изилдөө объектиси катары каралган сөздөргө салыштырма жана салыштырма-тарыхый ыкманын жардамы менен иликтөөлөр жүргүзүлдү. Натыйжада иликтөөгө алынган дээрлик бардык сөздөрдүн байыркылыгын, кыргыз тилинин төл лексикасы же алтай бабатилинин түрк тилдер тобуна орток лексика экендигин аныктоого аракет кылынды. Айрым сөздөрдүн алтай бабатилинин башка группаларына да орток сөздөр экендигине божомол пикирлер айтылды, далилдер келтирилди.

Иликтөөгө алынган сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгүнүн келип чыгыш тегин, айрымдарынын тутумундагы өнүмсүз курандыларын бөлүп көрсөтүп, морфемаларынын маанилерин ачып, тактоого аракеттер жасалды.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси биринчи кезекте кыргыз тилинин лексикасынын байлыгын, молдугун, салыштырмалуу байыркылыгын аныктоого багыт алгандык болуп саналат. Тарыхый жана салыштырма планда жүргүзүлгөн иликтөөлөрдүн натыйжасы кыргыз тил илиминде салыштырма-тарыхый методдун колдонулушуна карата алган багыт катары кызмат кылмакчы.

Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын байыркы катмарлары катары изилдөөнүн объектиси болуп кызмат кылган сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгүнүн төл лексика экендиги, кабыл алынгандары өтө эле аз болуп, болсо да байыркы замандарда эле кыргыз тилине өздөштүрүлүп, нукура кыргыз сөздөрүндөй түзүлүшкө, куралышка айлангандыктары аларга жүргүзүлгөн тутумдук талдоолордун натыйжасында байкалды. Мындай жоболор келечекте кыргыз тилинин түшүндүрмө, тарыхый жана этимологиялык сөздүктөрүн түзүүгө материал болуп бере алат.

Практикалык мааниси катары чогултулган материалдарды түрдүү сөздүктөргө пайдаланса боло тургандыгын айтсак болот. Азыркы кыргыз тилинин лексикология курсу боюнча жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китептерине биздин изилдөөбүздүн натыйжаларын пайдаланса окуулуктун илимий деңгээли, практикалык баалуулугу артат.

Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларынын кыргыз тилин окуп үйрөнгөн адистиктеринин студенттерине кесиптик лексика боюнча атайын курстарды, атайын семинарларды иштеп чыкса болот.

Изилдөөнүн апробацияланы.

Автор кыргыз тилинин кесиптик лексикасы боюнча жыйырма жылдан бери иликтөөлөр жүргүзүп, илим-изилдөө иштерин аткарып келет. Тема боюнча изилдөөлөрдүн натыйжалары Кыргызстандын жана Казахстандын жаш лингвист-окумуштууларынын илимий конференциясында (28-29.10.1981. Фрунзе, Кыргыз ССР ИА), Академиктер И.А.Батманов, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиевдерге арналган Илимий окууларда (Фрунзе, КМУ; Ош, ОМПИ), Республикалар аралык жаш лингвист-түркологдордун илимий-теориялык биринчи конференциясында (21-23.10.1982. Алматы), Бүткүлсоюздук түркологиялык конференцияда (09.1988. Фрунзе, Кыргыз ССР ИА), Түрк тилдеринин этимологиясы боюнча кеңейтилген үчүнчү кеңешмесинде (28-30.05.1986. Алматы), Профессор К.Тыныстановдун 90 жылдык маарекесине арналган республикалык илимий-теориялык конференцияда (1991. Каракол, ЫМУ), Арабаев илимий окууларында (1993. Бишкек, КМПУ), «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына арналган Эл аралык илимий-практикалык конференцияда (1994. Бишкек), Жогорку билим берүүнү реформалоо шарттарында гуманитардык илимдерди окутуунун проблемаларына арналган республикалык конференцияда (08-09. 06.1994.

Бишкек), «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына арналган Эл аралык симпозиумда (1995. Бишкек), Академик В.В.Радловдун 160 жылдыгына арналган Эл аралык илимий конференцияда (Бишкек, КРСУ), Ош шаарынын 3000 жылдыгына карата «Фергана – достуктун жана өзара келишүүчүлүктүн өрөөнү» деген темадагы Эл аралык илимий конференцияда (29-30.08.1997. ОшМУ), «Коркут ата китеби» Эл аралык симпозиумда (07.06.1999. Париж, ЮНЕСКО), «Экономикалык-укуктук жана билим берүү реформалары, алардын коомдук аё-сезим эволюциясына тийгизген таасирлери» деген темадагы Эл аралык илимий-практикалык конференцияда (13-14.05.1999. Бишкек, КУУ), Профессор Т.К.Ахматовдун 70 жылдыгына арналган илимий конференцияда (12.1999. Бишкек, КМПУ), «Коркут ата китебине 1300 жыл» аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференцияда (05.2000. Баку, Аз.ИА), Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары: Эл аралык илимий конгресссте (27-29.08.2001. Бишкек, Кыргыз-Түрк «Манас» ун-ти), «Борбордук Азия: кечээ, бүгүн, эртең» деген темадагы Эл аралык илимий конференцияда (26-27.09.2001. Бишкек, БГУ), «Тил тагдыры – эл тагдыры» деген темадагы Эл аралык илимий-практикалык конференцияда (20-21.02.2003. Бишкек, КМПУ), «Ажыбек баатыр жана анын доору», «Казыбек казалчы жана анын адабий мурастары» аттуу Республикалык илимий-практикалык конференцияда (20-21.09.2003. Нарын, НМУ), Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына карата К.Акыевдин 120 жылдык маарекесине арналган илимий-практикалык конференцияда (25.09.2003. Бишкек, КМПУ), Академик Б.М.Юнусалиевдин 90 жылдыгына арналган илимий конференцияда (Бишкек, КМПУ), «Ислам, тарых жана азыркы мезгил» аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияда (09.04.2004. Жалалабат, ЖаМУ), «Коркут ата китеби» - түрк элдерин бириктирер дастан» аттуу Эл аралык симпозиумда (15.10.2004. Жалалабат, ЖаМУ), К.К.Юдахиндин 115 жылдыгына арналган «Фергана өрөөнү - тилдик жана экономикалык карым-катыштардын өрөөнү» Эл аралык илимий-теориялык конференцияда (03.06.2005. Жалалабат, ЖаМУ), «Көөнө түрк жазма эстеликтери: жазуу маданиятынын башаттары, тилдин өнүгүшү» аттуу Эл аралык илимий-теориялык конференцияда (31.05.2005. Астана) жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети менен Жалалабат мамлекеттик университетинин Жыйынтыктоочу конференцияларында илимий докладдар, билдирүүлөр катары окумуштуулардын талкуусуна коюлуп келди. Эки монография, отуздан ашык илимий макалалар, илимий докладдардын ондон ашык тезистерин жарыяланды. ЖаМУнун кыргыз тили кафедрасынын кеңейтилген жыйынында (14.06.2005) жана КР ИУА Тилилими институтунун Окумуштуулар кеңешинин кеңейтилген жыйынында (15.02.2006) талкууланды.

Иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, эки главадан, корутундудан жана адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдениш тарыхы, максаты, милдеттери, илимий жаңылыктары, изилдөө методдору, илимий-практикалык баалуулуктары, апробацияланышы баяндалды.

БИРИНЧИ ГЛАВА

Биринчи главасы **«Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын тутуму»** деп аталып, көчмөн турмуш лексикасы менен аскерий (жоокерчилик) өнөрлөргө байланыштуу лексика андан ары да өз-өзүнчө лексика-тематикалык топторго, топчолорго бөлүнүп иликтенди.

Көчмөн турмуш лексикасы «көчүү, конуу объектилеринин аталыштары», «жол объектилеринин аталыштары», «унаалар», «көчмөн турмушта колдонулган эмеректердин, буюмдардын аттары», «көчмөн турмуштун тамак-аш, азык-заттарынын аттары» жана «көч процессинде колдонулуучу аракет сөздөр» деген топчолорго бөлүнүп изилдөө жүргүзүлдү.

Маселенин коюлушунда кыргыз тилинин кесиптик лексикасына тиешеси бар изилдөөлөргө кыскача обзор берилди. Элдин узак тарыхын, кылымдар бою өмүр кечирген доорлорун эске алып, ошол мезгилдер аралыгынан бери турмуш-тиричилигин өркүндөтүп жашоосун алдыга, жогорку деңгээлге жылдырып келгендигине себепкер болгон өнөрлөрүнө, кесибине, аракеттерине жараша анын тилиндеги кесиптик сөздөрү лексика-тематикалык жана тарыхый-хронологиялык топторго ажыратылды.

Көчүү, конуу объектилеринин аталыштары катары отуздан ашык объектилер элүүдөн ашуун аталыштары менен талдоого алынды. Албетте, көчмөн турмуштун көчүү, конуу аракеттерине байланышкан объектилердин бардыгын каттап чыктык деген ойдон алыспыз. Булардын дээрлик бардыгынын азыркы кыргыз тилиндеги байыркы сөздөр экени ошол талдоолордун жүрүшүндө белгилүү болду, мүмкүн болушунча диалектилик аталыштары да, башка түрк тилдериндеги көрүнүштөрү да, тыбыштык окшоштуктары да, айрымдарынын алтай бабатил тобундагы тилдерде жолуккан айтылыштары да келтирилди. Кыскасы, дээрлик бардыгынын лексикалык байыркылыкты билдирерлигине далил издеп, алардын кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы байыркы катмарда экендигин чагылдырууга аракеттендик. Көчүү, конуу объектилеринин аталыштарынын ичинен *айыл, жайлоо, конуш, короо, коргон, катон, кошун, кыштак, кыштоо, ой, өтөк, төр, турук, үнкүр* өңдүүлөрү жер объектилеринин энчилүү аттары катары, же ошо энчилүү аттардын компоненттери катары да жолуга берип, башка сөздөр менен активдүү айкаша берери белгиленди.

Топонимдерде: *Жаңайыл, Атжайлоо, Козужайлоо, Жарконуш, Көкконуш, Ташкороо, Коргон, Базаркоргон, Жаркотон, Кызылкошун,*

Карөтөк, Кызылөтөк, Күлдөтөк, Жылуутөр, Салкынтөр, Төржайлоо, Актурук, Карүнкүр, Кызылүңкүр, Жерүнкүр ж.б. сөздөрдүн тутумунда айтылып келет. Күндөлүк тиричиликте башка сөздөр менен айкашып келип, активдүү айтылыштары бар: *жогорку айыл, ылдыйкы айыл, биздин айыл; алыскы жайлоо, жайлоонун чөбү; конуш жай, жаңы конуш, эски конуш, конуш кут болсун!; мал короо, бир короо кой; коргону бийик (тамаркасын айландыра тоскон дубалы бийик деген мааниде); төрдүн чөбү, төрдө түтөк болот; үңкүрдөгү жашоо* ж.б. Мына ушундай көрүнүштөрдүн өзү да алардын тилде байыртадан бери жашап келаткандыгына далил.

Көчүү, конуу объектилеринин талдоого алынгандарынын ичинде башка тилдерден кабыл алынгандары, өздөштүрүлгөндөрү жок болуп чыкты. Сөздөрдүн дээрлик бардыгынын тутумдук түзүлүшүндөгү бир муундуу байыркы уңгулары ошол сөздөр берген маанилери аркылуу түшүнүктүү болуп тургандыгы аныкталды. Мисалы: *аг, ай* (айыл, агыл); *ал-аг* (алачык); *эп, эв, үй* (бозүй, эпчи жак); *жаз, жай* (жаздама, жаздоо, жайлоо, жайлак); *жур* (журт, жур: журду «остатки, следы чего-л.» Юд., 270); *кеп* (кепе, кептеш, кептөөл, кептөөр); *кор* (коргон, короо, корук); *кот-о* (котон); *кош* (кош, кошун); *кыш* (кыштак, кыштоо); *ой* (ой, бир ой жер); *от* (отоо, отаг); *өр* (өргөө, өрүш); *өт* (өтөк, өтмөк); *төр* (төр, төркүн, төрө); *тур* (турак, турук); *түп* (түбөк).

Жол объектилеринин аталыштары катары он тогуз (19) объектиге байланыштуу элүүгө жакын сөзгө анализ жүргүзүлдү. Иште *шоссе жол, асфальт жол, шагыл төшөлгөн жол, темир жол* өңдүү жаңы замандын жараткандары катталган жок. Жаратылыштагы жол объектилери болуп эсептелген эски аталыштар катталып, ошолорго гана иликтөөлөр жүргүзүлдү. Талдоого алынган сөздөрдүн ичинен *арт, айрылыш, дабаан, кадуу, көпүрө, өзөн, өрүш* сыяктуу сөздөрдүн уңгуларынын, же курандыларынын алтай тилдер тобундагы тектештиктерге мисал болуп берерлиги булардын өтө эле байыркылыгын билдирип турат. Жол объектилеринин аталыштарынын биринин да башка тилдерден келбей, төл лексика экендиги бул сөздөрдүн кыргыз тилиндеги лексикалык байыркы катмар болуп эсептеле турганын далилдеп турат. Дээрлик бардыгынын тутумдук түзүлүшү морфемаларга ажыратылып, алардын бир муундуу байыркы уңгулары бөлүнүп көрсөтүлдү: *ай, аж* (айрылыш, ажырым); *бур* (бурулуш, бурум); *ар* (арт, артуу, арым); *ашу* (ашуу); *бел* (бел, белес); *жой* (жойбур); *жол* (жол, кара жол, кыя жол, кан жол, чыйыр жол, чоң жол, жалгыз аяк жол *ж.б.*); *кад, кай* (кадуу, кайрылыш); *кеч* (кечмелик, кечүү, кечит, кечиг); *көл, күр* (көпүрө, көпүрүк, көпүр, күр); *кый* (кыя, кыйыр); *ой* (ойурма, ойпон «впадина» Юд., 563); *өз, үз, уз* (өзөн, өзөк); *өр, өй, өд* (өрүш, өйдөлүш, өдөлүш, өрдөш); *өт* (өткөөл, өтөөл, өтмө, өтмөк, өтөлгө); *чий, чыз, сыз* (чийыр, чыйыр жол; сызгыч, сызык, *диал.* чызык).

Унаалар. Көчмөн турмуш шартында кыргыздар дайыма ар түрдүү унааларды пайдаланган. Албетте, негизги унаасы ат болгон. Ошону менен бирге көчкөндө унаа, көлүк катары *төө, өзүз, качыр, эшек, топоз* да

пайдаланылган. Диссертациялык иштин бул бөлүмүндө көчүп-конуу процессинде колдонулган көлүктөрдүн, унаалардын аттары, аталыштары тууралуу сөз болуп, алардын ичинен байыркы бир муундуу уңгулар же ошол бир муундуу байыркы уңгудан жаралган деп эсептегендерибиз төмөндөгүлөрдү аныктадык: *ат, аз, ай, ас* (ат, айгыр, азрага, асый; атан); *кач* (качыр); *өк, өз* (өгүз, үкр); *бот, бор* (бото, боточук, борук); *тай* (тайлак, кулун тай); *ин* (инген); *көл, күл* (көлүк, күлүк).

Бир топ негиздердин (сөздөрдүн) бир муундуу уңгусу белгисиз бойдон калып келет (*бука, буура, каймал, котоз, топоз, төө, улоо, унаа, ылоо, эшек*). Ошентсе да булардын кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы байыркы сөздөр экендигинен шек санабайбыз.

Көчмөн турмушта колдонулган, пайдаланылган буюм-тайымдардын, эмеректердин бардыгын жыйнадык дегенден алыспыз. Лексика-тематикалык бул топтогу сөздөрдүн жалаң гана байыркыларын, илгерки замандарда колдонулуп пайдаланылгандарын ар кайсы булактардан жыйнап, иликтөөбүздү жүзөгө ашырдык.

Бардыгы болуп жүз элүүгө жакын сөз каттап, алардын токсон алтысына иликтөө жүргүзүлдү. Талдоого алынган сөздөрдүн элүүдөн ашыгынын байыркы бир муундуу уңгулары белгилүү болуп, лексикалык маанилери такталды: *ар* (аркан, аргамжы); *ай, ад* (адак, аяк, аяккап); *ал* (алатаар); *аст* (астана); *боз, бор* (бозүй); *бог, бай, боо, буу* (бокчо, покчо, боо, буугуч); *бас, бос* (босого); *быш* (бишкек, пишкек); *жанч* (жанчуур); *жел* (желгүүр, желбирөч); *жел, дел* (желе, желке, жал); *жип* (жип); *шыр* (шырдак, шырдамал, жууркан); *жүк* (жүк); *ий, ир* (ийик, ийикбаш); *ир* (иреге, ир алды); *каал* (каалга (?)); *кар, каз* (казан); *каз* (казык); *кап, кам* (кап, капкак, капшыт); *каш* (кашык); *кер* (кереге); *кий, кед* (кийиз, кедиз, кийим, кедим); *коң, коңг, хоңх* (коңгуроо); *көн, көң* (көн, көнөк, көнөчөк, көңгөөл); *көр (?)* (көрпө, көрпөчө); *күп* (күп, гүбү, күпчөк); *жуур* (нуургуч); *ой* (оймок); *саб, саг* (саба, сабаа, сабоо); *сок* (соку, сокбилек, сокуташ); *суз, сүз* (сузгу, сүзгү); *сер, цер* (сээри); *тай, таг* (таар); *тез, дес* (тез); *тең* (тең, теңге); *тул, тур* (тулга); *тул, тол* (тулуп); *түн* (түндүк, түндүк жабуу); *түп* (түпкүч); *ук, уук* (уук); *үз* (үзүк, үзөңгү); *жан* (чанач); *чий, чыг* (чий, чыгдан); *чөм* (чөмүч); *чын, чин, син* (чыны); *шир* (шири); *шык* (шыкоор); *эл (?)* (элек, элгек); *ком* (ком).

Талдоого алынган сөздөрдүн ичинен *аркан* (*аргамжы*), *айак*, *астана*, *бакан*, *бокчо* (*покчо*), *боо* (*буугуч*), *босого*, *желе*, *иреге*, *каалга*, *кап* (*капкак*), *кереге*, *кийиз*, *коңгуроо*, *көн* (*көнөк*, *көнөчөк*), *көңгөөл*, *күп* (*гүбү*, *күпчөк*), *нуургуч*, *соку* (*сокбилек*, *сокуташ*), *таар*, *тулга*, *тулуп*, *уук*, *чыгдан*, *шири*, *шыкоор*, *ком* өңдүүлөрүн байыркы түрк бабатили гана эмес, алтай тилдер тобуна да орток сөздөр (уңгулар, негиздер) деп аныктадык, айрымдарына (*айак*, *астана*, *бакан*, *бокчо* (*покчо*), *соку* (*сокбилек*, *сокуташ*), *таар* ж.б.) божомол ой айттык.

Көчмөн турмуш шарттарында ар кандай буюм-тайымдардын аттары катары колдонулган жогорудагы байыркы сөздөрдүн дээрлик бардыгы, ошентип, кыргыз тилиндеги төл лексикага жатат. Башка тилдерден кабыл алынгандары саналуу гана (*кесе, куту, сандык, тинсе, үбөлүк (?), чарная, чыны*) болуп, буларды да байыркы доорлордун кошкон үлүшү катары, башкача айтканда, өтө эски өздөштүрүлгөн сөздөр деп эсептедик.

Көчмөн турмуштун тамак-аш, азык-заттарынын аттары. Иштин бул бөлүмүндө көчмөн турмуш шарттарындагы деп эсептелген азык-заттардын, тамак-аштардын токсондой аталышы назарга түшүп, анын алтымыш сегизи иликтөөгө алынды. Албетте, байыркы замандарда, көчмөн турмуш шартында, көч процессинде мына ушул азык-заттар, тамак-аштар гана бар болуп пайдаланылган деп таккесе айтуудан алыспыз. Биздин назарыбыздан сыртта калып калгандары сөзсүз болуш керек экенин танбайбыз. Иликтенген сөздөрдүн дээрлик бардыгы кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын байыркы катмарын түзүп, алардын көпчүлүгүнүн түпкү теги, жасалыш ыгы, тыбыштык түзүлүш өзгөчөлүгү жалпы түрк тилдерине, айрымдары болсо, алтай тилдер тобуна тиешелүү тилдик мыйзамченемдиктерди чагылдырып турат. Лексикадагы байыркы катмар гана эмес, айрымдары (*ботко, мыкчыма // мычкыма, жолбоор, жуурат, загара, калач, калдай, нарын, олобо, чабааты*) азыркы кыргыз тилинин шартында көөнөргөн сөздөргө айланып кеткен. Талдоого алынган сөздөрдүн көпчүлүгүнүн бир муундуу байыркы уңгуларын бөлүп көрсөтүүгө аракет кылдык: *ай* (айран); *аш, ас, аз* (азык, азык зат, азык-түлүк, аш, сүташ, эташ, жооган аш, кескен аш, умач аш); *боз* (бозо); *бор, бөр, бөл* (боорсок, боркок); *бот* (ботко); *быш* (быштак); *жар* (жарма); *жал, жол* (жал, жолбоор, жолтөшө); *жөр, чөр, өр* (жөргөм); *жуп (?)* (жупка, жупжука); *жуу, жуг* (жууган май, жуурат, йогурт); *кай* (каймак; кайык); *кал* (калама, калач, калдай); *кар, карт* (карта, карын май); *кат* (каттама, катык); *көм* (көмөч); *кур* (курут, курутап); *куу, куз* (куурдак, куурма); *күл* (күлазык); *мык, мыч, мыж* (мыкчыма, мычкыма, мыжык-); *быш, пыш* (быштак, пыштак, бышма, пышма); *сар, шар* (сарыжүргөм, сарымай); *сүз* (сүзмө); *сыз* (сызык, сызгырган май); *тал* (талкан); *уг, уй, ув* (угут, ууз); *ун* (умач, кызылумач); *чөл* (чөбөгө); *шил, шөл* (шилен, сорпо-шилен).

Бир нече сөздөрдү (*аш, бозо, боорсок, ботко, жөргөм, жуурат, нарын, талкан, чабааты, шилен, эжигей*) байыркы түрк бабатили гана эмес, алтай тилдер тобуна да орток сөздөр деп эсептөөгө негиз бар.

Башка тилдерден кабыл алынгандары саналуу гана: *загара, нан, тандыр нан, патир, чалап*. Бул кабыл алуулардын дээрлик бардыгы илгертен бери айтылып келаткан болуп, кыргыз тилинин ички табиятына жараша өздөштүрүлүп, төл сөздөрдөй турпаттагы касиетке эгедер болуп калган. Акыркысынын (*чалап: чал-ап*) экинчи компоненти эле иран тилдеринен өздөштүрүлгөн.

Көч процессинде колдонулуучу аракет сөздөр. Көчмөн турмуштун негизги өзгөчөлүгү жыл мезгилдерине, жаратылыш шарттарына жараша дайыма журт которуп жүрүп жашоо болуп саналат. Мындай шарттарда жашоонун өзү күндөлүк тиричиликтеги, кадыресе ишмердүүлүктөгү кыймыл-аракеттерден башкача, өзгөчө кыймыл-аракеттердин болуш зарылчылыгы менен мүнөздөлөт. Демек, көчмөн турмуш лексикасында демейдегиден башкача аракет сөздөрдүн болушу мыйзамченемдүү көрүнүш деп эсептейбиз. Албетте, демейдеги аракет сөздөрдүн да колдонулбай койбогонун эске туттук, бирок бул бөлүмдө демейдегиден башкача айтылган кыймыл-аракет сөздөргө басым жасадык.

Анализ жүргүзүлгөн аракет сөздөр, албетте, көч процессинде айтыла турган аракет сөздөрдүн бардыгы эмес. Алардын бардыгын иликтеп анализ жүргүзүү гана эмес, каттап чыгуунун өзү да мүмкүн эмес. Арийне, буларды ошол көч процессинде гана айтылып, башка учурларда колдонулбайт дегенден алыспыз.

Талдообузда жүзгө жакын аракет сөздөрдү каттаганыбыз менен алтымыш бирине гана кыскача анализ жүргүздүк. Иликтөөлөр көрсөткөндөй, көпчүлүк аракет сөздөрдүн түпкү унгулары байыркы сөздөр (*арт-*, *жөрмө-*, *кантар-*, *када-*, *кайы-*, *кама-*, *тос-*, *чаптыр-*, *чидер сал-*, *чийа байла-*, *шыры-*, *эш-*) болуп, алардын бирдаары азыр колдонулуудан чыгып да калган. Дээрлик көпчүлүгүнүн тутумундагы бир муундуу байыркы унгулары белгилүү болду¹: *арт* (арт-, арта сал-); *бай*, *боо*, *буу*, *баг* (байла-, аса байла-, илмек байла-, гүрмөп байла-, күрмөп байла-, чыйа байла-, боола-, оозун буу-, казык боо чал-); *ас* (аса байла-, ат жалына казан ас-); *бас* (бастыр-); *бөк* (бөктөр-); *бүт* (бүтө-); *жам*, *жап* (жама-, жаба сал-, жап-); *жел* (желдир-, желип-жорт-); *жет* (жетеле-, жете жүр-, жете бас-); *кыс* (кыскарт-, жолду кыскарт-); *жор* (жорт-, желе-жорт-, жорголо-, жорголот-, жоргосун салдыр-, жорго сал-); *жөр* (жөрмө-); *ил* (ил-, илма сал-, илмек байла-); *кад*, *кай* (када-, кайы-); *кам*, *кап* (кама-, камала-, капта-); *каң* (кантар-, кантарыл-); *кон* (кон-, аттан кон-, конуп кет-); *күр*, *гүр* (күрмө-, күрмөп байла-, гүрмөп байла-); *мат*, *бат* (мата-, матыр-, матап сал-, батыр-, бат-); *кош* (кош-, кошокто-); *өң* (өңөр-, өңөрө сал-, алдыга өңөр-, атка өңөр-); *өр* (өр-, мал өрүп кетти, өргү-, өрдө-, өргө карай сал-); *сүй*, *сүд*, *сөй* (сүйө-, сөйө-, сүйрө-, сүдүрө-); *тас*, *таш* (таскак-та-, таскактап-, ташырка-); *таң* (таң-, таңгакта-, таңылчак жаса-, баш таң-); *тар* (тарт-, тарта сал-, тары-); *тең* (теңде-, тең кыл-, тең сал-); *теп* (тепчи-, тепчип сал-); *туш*, *туз* (туша-, тушоо сал-, тузак сал-); *ул* (ултар-, ула-); *чап*, *чам*, *шам* (чап-, чаптыр-, чамда-); *чек* (азап чек-, жапа чек-, сапар чек-); *чеч* (чеч-, чече сал-, чечте-); *чөк* (чөк-, чөктүр-, чөк түш-, *диал.* чөккэлэ-); *чий*, *чыг*, *чий*, *шыр*,

¹ Келтирилген бир муундуу ӨңӨӨӨӨӨӨӨӨ этиштик негиздерге коюлуучу сызыкчаны койгон жокпуз, анткени алардын дээрлик бардыгын байыркы кездердеги атооч-этиштик (синкреттик) ӨңӨӨӨӨӨ катары кароого болот.

шир (чийа байла-, *диал.* чийэ бэйлэ, чыйрат-, чидер сал-, шыры-); *эш* (эш-, аркан эш-).

Көчмөн турмуш шарттарында айтылып келген аракет сөздөрдүн ичинен башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр жок болуп чыкты.

Аскерий (жоокерчилик) өнөр лексикасы. Жашоодо кишилердин, кишилер тобунун бири-бири менен болгон талашып-тартышуулары, чабышуулары тынымсыз болуп олтуруп, жаратылыштын катаал күчтөрүнөн гана эмес, адам адамдан коргонуу зарылчылыктары да келип чыккан. Адамзат мындай заманды да баштан кечирип, алга карай өз жашоосун өнүктүргөн, башкача айтканда, коргонуу, жашырынуу, качып кетүү, жазгыруу, тартып алуу, чаап алуу, таап алуу аракеттерин тиешелүү өз деңгээлине жеткире иштеп чыккан адистери, чеберлери, мыктылары болбой койгон эмес.

Изилдөөбүздүн бул бөлүмүндө ошол замандын элесин берген сөздөрдү, жоокерчилик доорлордо колдонулган ар түрдүү айтылыштарды каттап, иликтеп, аларды аскерий (жоокерчилик) өнөр лексикасы деп атап, колубузда чогултулган материалдарга карап, иликтөөбүздүн жыйнактуу болушун көздөп, аны төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрдүк. Албетте, биздин мындай бөлүштүрүүбүздө шарттуулук бар.

1. Аскердик (жоокердик) кызмат, даража, чиндердин аталыштары.
2. Аскердик бөлүктөрдүн, бирикмелердин аттары.
3. Аскердик (жоокердик) курал-жарактардын, буюм-тайымдардын аттары.
4. Аскерий (жоокерчилик) өнөр, объектилердин аттары жана аракет сөздөр.

Аскердик кызмат, даража, чиндерди билдирген, ошолорго тиешелүү болгон жүздөн ашык сөздү, аталыштарды камтып, алардын токсон бирине атайын иликтөө жүргүзүлдү. Биздин иликтөөгө түшкөн сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгү кыргыз тилинин төл лексикасы катмарын түзөт. Анын ичинен алтай бабатилине жана жалпы түрк тилдерине орток сөздөр да арбын болду (*ажо, баатыр, далы, дарыга, жадаачы, жасоол, жоочу, жоро, кошчу, нойон, нөкөр, тайак, тоорулчу, чоро, элчи*). Арасында башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр да болбой койгон жок. Бирок, алардын ошол донор тилдерден салыштырмалуу байыркы доорлордо эле кабыл алынгандыктары аныкталды. Анткени башка тилдерден өздөштүрүлгөн *жаангер, желдет, павсат, сарбаз, саркер, сардар, сыпаа, сытайы* сыяктуу сөздөр кыргыз тилинин ички мыйзамдарына бүткүл турпаты менен ылайыкташып кеткен. Ал эми бир тобу кыргыз тилинин курандылары кабыл алып (*найзачы, аптабачы, жазалоочу, удайчы*), түзүүчү негиз катары кызмат кылып, төл сөздөрдөй касиетке ээ болгон. Кыргыз тилиндеги уңгуларга жалганып өздөштүрүлгөн курандылар (-*ман: атарман, -кер: жоокер*) да бар болуп чыкты.

Талдоого алынган сөздөрдүн көпчүлүгүнүн бир муундуу байыркы уңгулары да белгилүү болду: *ар, аз, ай* (арачы, айырма, азгын, азгыр-); *жад, жай* (жадачы, жадаачы, жадыгый, жайчы); *жал* (жалоон, жалоон жигит); *жан* (жандоо, жандоочу, жанжөкөр, жан жигит); *жар* (жарчы, жар сал-, жарыйа); *жас, жес* (жасактуу, жасакчы, жасоол, жесек, жесекчи); *жсо, жуу* (жоокер, жоочу, жуучу); *жор, жой* (жоро, жорторман, жортуулчу, жортулман, жойло-); *кай, кар* (кайгуулчу, кайтаруучу, кароол, кароолчу, кар-ек, кара-), күз, көз (көзөмөл, көзөмөлчү, көзөтчү); *кор* (корбашы, корум); *кош* (кошчу, сойуз кошчу); *куу* (куучу, куугун; куугунчу); *сеп, себ* (себилдүү, сеп); *тай* (тайак, ак тайак); *тут* (туткун); *чап* (чабарман, чапкынчы); *чал* (чалгынчы, жол чал-); *жор, чор* (жоро, чоро, кырк чоро, жолдош-жоро).

Демек, биз тараптан катталып иликтөөгө алынган кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы аскердик кызмат, даража, чиндерди билдирген сөздөрдүн дээрлик бардыгы кыргыз тилинин лексикасындагы байыркы катмарга жатат.

Аскердик бөлүк, бирикмелерди билдирген, ошолорго тиешелүү болгон элүүдөн ашык сөздү, аталыштарды камтып, алардын ичинен жыйырма экөөнө атайын иликтөөлөр жүргүзүлдү. Булардын айрымдарынын тутумдук түзүлүштөрүнө бир топ тереңдете үңүлүп кирүүгө да аракеттер жасалды. Иликтөөлөргө түшкөн сөздөрдүн иран тилдеринен келип кирген *душман* деген жалгыз сөздөн башкасынын бардыгы кыргыз тилинин төл лексикасын түзө турганы белгилүү болду. Алтай бабатилине, жалпы түрк тилдерине орток сөздөрдүн да бар экенин (*жороол, кайгуул, кош, оорук, ордо* ж.б.) белгилегибиз келет. Бир муундуу байыркы уңгулар да аныкталды: *ак, аг* (агын); *ар, ал* (араан: оң араан, сол араан, орто араан, алай, ордо, оорук); *түр, дүр* (дүркүн); *жор* (жороол, жортуул); *кай* (кайгуул, кайгоол); *кар, көз* (кароол, көзөмөл); *кош* (кош, кошун, кошуун).

Айрымдары, мисалы, *агын, алай, араан, дүркүн, жасак, жороол* биротоло унутулуп, колдонулуудан чыгып калган. Демек, кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын тутумундагы аскердик бөлүктөрдү, аскердик бирикмелерди билдирген сөздөрдүн дээрлик бардыгы кыргыз тилинин лексикасындагы байыркы катмарга тиешелүү деген тыянакка келдик.

Жоокерчилик турмушта колдонулган курал-жарактарды, буюм-тайымдарды билдирген, аларга тиешелүү болгон эки жүзгө жакын аталыштарды, сөздөрдү камтып, алардын бир жүз он экисине (112) атайын тутумдук анализ жүргүзүп, лингвистикалык иликтөө иштерин алып бардык. Талдоого алынган сөздөрдүн ичинен алтай бабатилине, жалпы түрк тилдерине орток аталыштардын, сөздөрдүн да (*дар (дарга ас-), жудурук, калкан, кандагай, карууч, кементай, кирич, күрсү, чонтой (окчонтой), оройпо, саадак*) бар экени байкалды. Жоокердик курал-жарак, буюм-тайымдардын аттарынын, аталыштарынын арасынан бир канчасынын тутумундагы байыркы бир

муундуу унгуларын ачып көрсөттүк: *бай* (байрак, алабайрак, байге); *бел* (белдемчи, белдик, белчир); *боо, бог, бай, баг, буу* (богоо); *күп, гүп* (гүп, күпсөр, күбө: ак күбө, көк күбө, кыл күбө, күбө тон); *дүр* (дүрмөт, дүрт: дүрт этме); *жой* (жойболот, жойкума); *жуд, жум* (жудурук: жоон жудурук); *кал* (калкан); *кам* (камчы); *кар, хар* (карууч, карыпчы, карыпчын); *кас, хас* (каскак); *кеп, кем* (кеп: кеп жыгач, кементай); *кыл* (кылыч, албарс кылыч, болот кылыч, ийри кылыч, кандуу кылыч, тыктуу кылыч, чолок кылыч, кылмоор); *кыр* (кырга, кыргак).

Буюмдардын, курал-жарактардын реалдуу турмушта болгон-болбогондугу белгисиз болуп, фольклордук аталыштар катары карагандарыбыз да бар: *алмабаш, жазайыл: жазайыл мылтык, келте: ак келте, сур келте, наркескен, сураба*. Башка тилдерден кабыл алынган айрым сөздөр да (*бара, бардаңке, жамбы, замбирек, зоолу, канжар, колок, кылап, машаа, млте, най, найза, себил, туу, шамиар*) катталды. Кабыл алуулардын бардыгы тыбыштык жагынан да, башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү жагынан да кыргыз тилинин ички мыйзамдарына ылайыкташып калган. Орус тилинен келген *бардаңке* менен иран тилдеринен келген *замбиректен* башка бардыгы эрин күүсүнө да, таңдай күүсүнө да толук баш ийип турат. Дээрлик бардыгынын туруктуу айкаштар катары татаал сөз жасалыштары (мисалы, *ак бараң, көк бараң, кара бараң, сыр бараң; тай туяк жамбы, кара кулак жамбы, чөчмөрө жамбы, шаңиуур жамбы, уй көз жамбы, бөйрөк жамбы; канжаркол, куунайза, сырнайза; көк туу, кызыл туу ж. б.*) бар. Кабыл алынган деп эсептелген сөздөрдүн айрымдарына (*найза, туу*) өзүбүздүн өзгөчө көз карашыбызды билдирдик. Башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр деле элдин турмушунун салыштырмалуу байыркы доорлоруна тиешелүү болуп, алардын айрымдары лексикалык эскирген катмардан да орун алган. Ошентип, кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы жоокердик курал-жарак, буюм-тайымдардын аттарын, аталыштарын билдирген сөздөрдүн дээрлик бардыгы кыргыз элинин салыштырмалуу байыркы доорлорун чагылдырып, кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын байыркы катмарын түзөт деген тыянак чыгарылды.

Аскерий өнөр аталыштарын, объектилердин аттарын билдирген жана аракет сөздөр болуп, алтымыштан ашык аталыш камтылып, анын элүү бири лингвистикалык атайын талдоого алынды. Иликтөөгө алынган сөздөрдүн дээрлик бардыгы жүргүзүлгөн анализдин натыйжасында кыргыз тилинин төл лексикасы экендиги аныкталды. Алардын арасынан айрымдарын байыркы алтай бабатилине жана жалпы түрк тилдерине тиешелүү орток сөздөр (*бөгөөл, дүрбөөн, жорттуул, кайгуул, торгоол*) катары кабыл алсак болот. Тутумдарынан байыркы бир муундуу унгулары ажырап турган сөдөр да бир топ арбын катталды: *бак* (баканооздук; баш бак-); *бар* (барымта); *бас* (басырык, басырык уруш); *бөк* (бөгөөл, бөгөт; бөктөр-); *бук* (буктурма); *бүл* (бүлгүн; бүлдүр-, бүлүк: бүлүк сал-); *дүр, дыр* (дүрбөөн, дүргү-, дүрүлдөк,

дүрбөлөн); *дыг, тык* (дыгдыр-, тык-); *жап, жаб* (жабыт); *жар* (жардык, жарчы; жар сал-); *жоо* (жоокерчилик, жоо чыгымы; жоолаш-); *жор, жүр* (жортуул, жүрүш; жорт-, жорголо-); *как* (кагылыш); *кай* (кайгуул; кайы-, кайт-, кайтар-); *кар, көз* (кароол, көзөмөл; кара-); *кур* (курчоо, курча-); *саб, сап* (сабаш, саба-, сабоо, сапыр-); *сай* (сай-, кадага сай-, сайыш, эр сайыш); *тос, тоз* (тозот, тосот, тоскоол); *тор* (торгоол, торо-); *чап, чаб* (чап-, чабуул); *чал* (чалгын); *чек* (чегин-, чегинүү); *чың* (чынгоол, чыңоол, чындоол, чыңда-); *эр* (эрңдл, эр сайыш; эрчи-).

Башка тилдерден кирген сөздөрдүн катталганы дээрлик жокко эсе деп айтсак жабылышпайбыз. Бар болгону араб тилинен үч гана сөздүн (*жаза, жазана, жазык*) жана иран тилдеринен бир сөздүн (*майдан*) келип киргени катталды. Булардын да салыштырмалуу түрдө байыркы доорлордо эле кабыл алынгандыктары тутумдук түзүлүштөрүнөн көрүнүп турат.

Ошентип, кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы жоокерчилик өнөрлөрдү, аскерий объектилерди билдирген жана тиешелүү аракет сөздөрдөн турган ушул катмардагы аталыштардын дээрлик бардыгы кыргыз тилинин лексикасындагы байыркы катмарга жатаары аныкталды. Көпчүлүгү эскирип, унутулуп, колдонулуудан чыгып да калган (*айкай, баканооздук, басырык уруш, бөгөөл, булаан, дүрбөөн, жабыт, караал, талан, тоорул, торгоол, чыңгоол, чындоол, дыгдыр-, кайы-*) сөздөр болуп эсептелет. Ал эми өздөштүрүлгөн сөздөрдүн өтө эле аз санда экендиги катталды.

ЭКИНЧИ ГЛАВА

Иштин экинчи главасы **«Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын пайда болуш жана калыптаныш булактары»** деп аталып, иликтөөлөр кыргыз элинин алгачкы учур тарыхындагы жашоосун анын эмне өнөрү, кандай аракеттери аныктап жүрүп олтургандыгын чечмелөө менен башталды. Анткени, кесиптик лексика элдин өзү өздөштүргөн адистигинин жана жашоодо өмүр кечирип, жан багып карманган кесибинин, тутунган өнөрүнүн айланасындагы айтылган сөздөр болуп эсептелет.

Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын деле пайда болуш жана калыптаныш процессинде лексиканын байышындагы негизги эки булактын чоң роль ойногондугу белгилүү. Айрым эмгектерде тилдин лексикалык корун (карапайым сөз менен айтканда *тилдин өзүн*) байытуучу бул эки булакты адабий тилдин өнүгүш булактары, лексиканы толуктоочу факторлор деп аташат. Академик Б. М. Юнусалиев «адабий тилдин өнүгүшүнүн негизги эки булагын» аныктап, «кыргыз тилинин жана анын диалектилеринин мүмкүнчүлүктөрүн» ички булак, ал эми тилге башка тилдердин таасир этип тургандагы өнүгүүлөрдү сырткы булак² деп атаган. Доцент А. Сапарбаев

² Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. –Фрунзе, 1971. –Китепте: Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгектер. –Фрунзе, 1985. 71-72-б.

“Кыргыз адабий тилинин калыптанышынын жана анын андан ары өнүгүшүнүн төмөнкүдөй эки негизги фактору бар”³ - деп жазып, аларды «кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн ички факторлору» жана «кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн сырткы фактору» деп чечмелеп көрсөткөн. Кандай болгондо да бул эки булак (бул эки фактор) биринчи кезекте тилдин лексикасын, лексикалык корун арбытып байыта турган булактар болуп саналат.

Ошентип, кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын пайда болуш, калыптаныш, толукталыш жана өнүгүш процессинде да жогорудагы эки фактордун ролунун чоң экенин эске алып, биз төмөндөгүдөй маселелердин айланасында иш алып барып, иликтөөлөрдү жүргүздүк.

1. Сөз жасоо процесси аркылуу кыргыз кесип лексикасынын пайда болушу, калыптанышы жана өнүгүшү.

2. Сөз маанилеринин көбөйүшү жана жаңы омонимдердин пайда болуш процесси аркылуу уюшулган кыргыз кесип лексикасы.

3. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы кабыл алуулар (өздөштүрүүлөр).

Сөз жасоо процессин аркылуу кыргыз кесип лексикасынын калыптанышы жана өнүгүшү. Адегенде сөз жасоо процессинин теориялык маселелерине Б. М. Юнусалиевдин, Ж. Ш. Шүкүровдун, Б. Ң. Орузбаеванын, башка окумуштуулардын көзкараштарын эске алуу менен кыскача токтолдук. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын пайда болуш, калыптаныш жана өнүгүш маселелеринде сөз жасоонун мааниси чоң экенин белгилеп, анын морфологиялык (синтетикалык) жана синтаксистик (аналитикалык) жолдорун өз-өзүнчө карап чыктык.

Сөз жасоонун морфологиялык (синтетикалык) жолу аркылуу уюшулган кесиптик лексиканы иликтеп жатып, кыргыз тилиндеги куранды мүчөлөрдүн *өнүмдүү*, *аз өнүмдүү* жана *өнүмсүз* (Б. Ң. Орузбаева) түрлөрүнө айрым-айрым баам таштадык. Өнүмдүү курандылар деп аталган топтогу сөз жасоочу мүчөлөрдүн дээрлик бардыгында кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын байыркы катмарларын уюштуруудагы активдүүлүгү көрүнүп турат. Кээ бирлеринде гана андай активдүүлүктүн жок экендиги, башкача айтканда, кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын байыркы катмарларын уюштурууда саналуу гана сөздөрдү жасагандыгы да байкалды. Мындай көрүнүштү ошол тиешелүү өнүмдүү жана аз өнүмдүү куранды мүчөлөрдүн салыштырмалуу кийинки эле доорлордо пайда болгондугу же башка тилдерден өздөштүрүлүп келгендиги менен түшүндүрөбүз.

³ Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек, 1997. 166-б.

Талдообуздагы сөз жасоочу морфологиялык каражаттардын он жетисин өнүмдүү, жыйырма үчүн аз өнүмдүү жана сексен төртүн өнүмсүз курандылар катары белгиледик. Куранды мүчөлөрдүн сөз жасоо кудуретине жараша аларды биздин минтип бөлүштүрүүбүздүн абсолюттук эмес экенин айтып өттүк. Мындан тышкары кыргыз тилиндеги кесиптик лексиканы уюштуруучу курандыларды да биздин эмгегибиздегилер гана деп эсептеп чек койгон жокпуз. Айрыкча кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы сөздөрдүн тутумдарынын тарыхый жактан андан ары морфемаларга ажырап, тутумунда өнүмсүз курандылары бар болгондорунун саны биз көрсөткөндөрдөн алда канча арбын болуп чыгышы толук ыктымал. Ошентип, кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы куранды мүчөлөрдүн сөз жасоо кудурети боюнча *өнүмдүү курандылар*, *аз өнүмдүү курандылар* жана *өнүмсүз курандылар* деп жогорудагы бөлүнүштөрүнүн кандайдыр денгээлде шарттуу көрүнүш экени белгилүү болду.

Аз өнүмдүү жана өнүмсүз курандылардын биздин ишибизде бир топ көп катталгандыгы салыштырмалуу байыркы лексикалык катмарларды билдирип тургандыгынын белгиси болуп саналат.

Алсак, жогорудагы аз өнүмдүү жана өнүмсүз курандылар менен жасалган сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгү: *адуу, айчык, билге, ботко, боточук, бөкөөл, бугучар, булдуржук, бууржун, дөнөжүн, жээнчер, ийди, көмөч, кулжачар, кандагай, көзүлдүрүк, малакай, музоочор, мегежин, өрүү, сагалдырык, талан, тамандырык, тогончор, чабадан, чырагдан, чырга, эрөөл* жана башка ушулар сыяктуу толуп жаткан сөздөр азыркы учурда эскирип калган же эскирип бараткан сөздөр болуп, лексиканын байыркы доор катмарларынан кабар берет.

Сөз жасоонун морфологиялык ыгы менен уюшулуп калыптанган кыргыз кесип лексикасында башка тилдерден келип кирген сөздөр өтө эле аз санда болсо да бар экени белгилүү болду. Булардын да дээрлик бардыгын лексиканын байыркы деп аталган катмарына жатат деп эсептедик. Анткени, биринчиден, алар кыргыз тилиндеги маанилери менен адамзат турмушунун байыркы доорлорун чагылдырат. Экинчиден, алардын көпчүлүгү даяр түрүндө келген сөздөр эмес, кыргыз тилинин грамматикалык ички мыйзамченемдиктеринин талаптарына, кайсы бир көрүнүштөрүнө моюн сунган сөздөр болуп эсептелет.

Кыргыз кесип лексикасынын уюшулушундагы синтаксистик жолду иликтеп, кош жана кошмок сөздөргө маанилик жана тутумдук жактан анализ жүргүзүдүк. Биздин изилдүү алкагыбыздагы ***кош сөздөр*** тибиндеги кесиптик сөздөр салыштырмалуу аз болуп чыкты. Ишибизде катталып, иликтөө жүргүзүлгөндөрү он чакты эле сөз. Албетте кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы кош сөздөр ушулар менен гана чектелет деп тыянак чыгарган

жокпуз. Талдоого алынган кош сөздөрдүн бардыгынын тутумдары тарыхый жактан өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөр экени далиленди.

Ал эми **кошмок сөздөрдүн** бир топ арбын экени иликтөөгө алынган мисалдардан эле көрүнүп турат. Бардыгы болуп диссертациялык иште бир жүз жыйырма кошмок сөз катталып, аларга маанилик жана тутумдук иликтөөлөр жүргүзүлдү. Тутумундагы жөнөкөй сөздөрдүн кайсы түркүмдөн экендигине, уңгу же туунду сөз экендигине, бири-бири менен болгон синтаксистик байланыштарына саресеп салып чыгып, кошмок сөздөргө жүргүзгөн байкоолорубуз боюнча төмөндөгүлөрдү белгилемекчибиз:

1. Кошмок сөздөрдүн дээрлик бардыгында тутумдарынын ортосундагы синтаксистик байланыш ыкташуу байланышы экени аныкталды. Тутумундагы жөнөкөй сөздөр уңгу түрүндө келсе да (*бозүй, кыяжол, ташжол, канжол, ийикбаш, көмөч ж. б.*), бири туунду болуп келсе да (*каптама ээр, чакмакташ, ашбышым, алжапкыч, жолум үй, чыйыр жол, жапканнан ж. б.*), экөө тең туунду болуп келсе да (*кайырма алыш, чапма жорго, актигер алачык, түндүк жабуу, илмек байла-, күрмөп байла- ж. б.*) алардын ортосундагы синтаксистик байланыш ыкташуу байланышы бойдон кала бергенине күбө болдук.

2. Кошмок сөздөрдүн бир бөлүгү жалаң уңгу сөздөрдөн куралган болуп (*айаккап, аксерке, бозүй, жаманооз, жолбоор, канжол, каражсо, каракол, койжол, көмөч, тооч, умач ж. б.*), экинчи бир бөлүгү уңгу жана туунду сөздөрдөн куралып (*аголлок, айрыжол, актайак, агөргө, алжапкыч, артайыл, аттан кон-, ашбышым, кепжыгач, күлазык, кыйажол, сокуташ ж. б.*), үчүнчү бир бөлүгү жалаң туунду сөздөрдөн куралган (*айылбашы, алакачма, алакийиз, басмайыл, кайырмалыш, түндүк жабуу, күрмөп байла- ж. б.*) экендиги биздин каттообуздан, иликтөөбүздөн өттү.

Бул жерде белгилей кетчү нерсе, жалаң уңгу сөздөрдөн куралган кошмок сөздөрдүн дээрлик бардыгы кыргыз тилинин жазуу эрежесиндеги «бириктирилип жазылат» деген эрежеге ылайык келип түшүп жатат. Калган эки түрүнүн - уңгу жана туунду сөздөрдөн, жалаң туунду сөздөрдөн куралган түрлөрүнүн айрымдары бириктирилип жазууга туура келе бербегендиги байкалды. Кыргыз тилинин жазуу эрежелерин мындан ары жымсалдап, өркүндөтүү процессинде кошмок сөздөрдөгү ушул касиеттерди эске алуу акылга сыялык болчудай деп эсептейбиз.

Ошентип, кыргыз тилиндеги кесиптик лексиканын пайда болуш жана калыптаныш булактары негизинен лексиканын байышындагы ички булактар аркылуу жүргөндүгүнө күбө болдук.

Изилдөөлөрдүн жүрүшү кыргыз тилинин лексикасындагы төл сөздөр катмарынын басымдуу бөлүгүн кесиптик лексика түзөөрү далиленди. Анткени, кесиптик лексика адамзат турмушунун өсүп-өнүгүшүнүн, татаалданышынын бардык тараптарын өз ичине камтып, адамзаттын

жашоосунун бардык тарабындагы анын өнөр-кесип аракеттеринин натыйжасында пайда болгон ар кандай аталыштар, түшүнүктөр анын тилинде сакталып жүрүп олтурат.

Сөз маанилеринин көбөйүшү жана жаңы омонимдердин пайда болуш процесси аркылуу уюшулган кыргыз кесип лексикасы. Тилдин сөздүк курамынын байышы менен толукталышында сөз маанилеринин көбөйүп өнүгүшү, башкача айтканда, көп манилүүлүк кубулушу ишке кирип, ар түрдүү өтмө маанилердин пайда болуп жүрүп олтурушу аркылуу омонимдердин арбый беришинин да ролу чоң. Тилдин өнүгүшүндөгү табигый көрүнүш болуп эсептелген лексиканын тынымсыз кыймылда жүргөн абалы менен мезгил өткөн сайын лексикалык бирдиктердин бир даары жоголуп, бир даары сакталып калып, ошол сакталып калгандарынын да айрымдары башка мааниге өтүп кете бериши мүмкүн.

Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын да бир бөлүгү мына ушундай кубулуштардын натыйжасы аркылуу калыптанганын белгилеп, кыргыз кесип лексикасынын байыркы катмарларында байкалган маанилик жылыштар тууралуу да кеп болду. Маанилик жылыштардан улам метафораланып, метонимияланып жаралган сөздөрдөн биздин объектибиз болгон кесиптик лексикага тиешелүүлөрү өтө эле аз катталды.

Кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы кабыл алуулар. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын байыркы катмарларынын катарында болуп, элибиздин эзелки заман турмуш-тиричилигин чагылдырган кабыл алуулар конкреттүү мисалдарды келтирүү менен талдоого алынды. Тыянагында кесиптик лексиканын байыркы катмарларында башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн көп эмес экени катталды. Мунун өзү кыргыз элинин көчмөн турмуш жана жоокерчилик замандар шарттарында жашоосун, турмуш-тиричилигин аныктап турган негизги кесиптерди, өнөрлөрдү, башка ишмердүүлүктөрдү бөлөк элдерден өздөштүрбөгөндүгүнөн кабар берет. Демек, табияттын ар кайсы мезгилдерге мүнөздүү болгон ысык-суугуна, жаанчыл-куркакчылдыгына, молчулук-жутчулугуна жана башка катаал шарттарына ылайыкташып, дайыма көчүп-конуп жүрүп өмүр кечирген кездердеги буюм-тайымдарын, эмеректерин, башка дагы урунган нерселерин кыргыздар көбүнчө өздөрү жасап алып, өздөрү жараткандыктарын белгилөө мүмкүнчүлүгү алдыбызда турат.

Кабыл алынган сөздөрдүн көпчүлүгү иран тилдеринен, бир азы араб тилинен жана айрымдары гана кытай тилинен келип кирген. Бул фактылар кнпттгңн кылымдар бою кыргыздардын кытайларга географиялык орду боюнча кошуна болуп жашап келгендигине карабай, алар менен экономикалык да, маданий да, саясий да карым-катыштардын нтң эле аз болуп же боло бербей келгендигин билгизет.

Ал эми арабдар түздөн-түз байланыштарда болбой, алар менен экономикалык да, маданий да, саясий да карым-катыштардын жүрбөгөндүгүн карт тарых айтып келет. Бирок, ислам дини аркылуу араб тилинин кыргыз тилине тийгизген таасири миң жылдан ашык мезгил бою болуп келатат десек жаңылышпайбыз. Профессор З. Э. Эралиевдин маалыматы боюнча тутумундагы калктардын уюткусу кыргыздар болуп эсептелген Каракандар мамлекетинин хандарынын бири Байташ Муса Арслан хан өз атасы Абдыкерим Бууракандын баштаган салтын улантып, ислам динин дагы да чыңдоо максатында 960-жылы Баласагын шаарында аны мамлекеттик дин деп жарыялап, атайын мыйзам менен бекемдеген⁴. Араб тилинин таасири жазуу маданияты аркылуу жүрүп, диний-философиялык адабияттар менен окутуу процессинде гана ишке ашырылып келген. Ошончо узак мезгил карым-катыштар болгону менен Борборазияда, кыргыздардын туруктуу жашаган жеринде, XX кылымдын биринчи чейрегине чейин тилдик үстөмдүктүн болбогондугунан лексикалык алыш-бериштер солгун жүргөн. Миң жылдан ашык убакыт бою үч тил ынтымакта «жашап», араб тили (араби) окутуунун, билим берүүнүн, руханий ишенимдердин, парсы тили (фарси) көркөм адабияттын, поэзиянын, ал эми түрк тили (түрки) базардын, көчөнүн, аскерий өнөрдүн, согуштун тили болуп, улутуна карабай Борборазиядагы бардык калктарды бирдей тейлеп келген.

Иран тилдеринен келген сөздөрдүн саны бир топ арбын, анан калса, сөздөр гана эмес морфологиялык каражаттардын да келип киргени белгилүү. Мунун объективдүү себеби бар. Эгерде кыргыздар кытайлар, арабдар менен тыгыз байланышта жашап келген эмес болсо, иран элдери менен коюн-колтук алышкан кошуна болуп, күндөлүк турмуш-тиричиликти жандуу тейлеп турган базары да бир болуп, карым-катыш эркин жүрүп, натыйжада тилдик алыш-бериштерге жол дайыма ачык болгон. Кыргыздар иран калктарынын жаратылышты кайра жаратар өнөрлөрүнөн кабардар болуп, ошол өнөрлөрдү, андан жаралган байлыктарды да өз көздөрү менен көрүп, пайдаланып да, өздөштүрүп да жашап келишкен. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы башка тилдерден келген сөздөргө караганда иранизмдердин көптүгүн ушундай жагдайлар менен түшүндүрүүгө болот.

Корутундусунда илимий изилдөөлөрдүн тыянагы чыгарылды. Иштин жалпы натыйжалары көрсөткөндөй кыргыз тилинде көчмөн турмушту, аскерий (жоокерчилик) өнөрлөрдү чагылдырган сөздүк курамдын көп тармактуу жана тематикалык жактан лексикалык бирдиктерге бай экендиги байкалды. Мунун өзү өткөн доорлордо кыргыз элинин тынымсыз көчүп

⁴ Эралиев З. Э. Кыргызстанда ислам дининин таралышы жана азыркы учур. –Ислам, тарых жана азыркы мезгил. Социалдык мобилизациялоо жана акыйкат башкаруу жылына карата өткөрүлгөн республикалык илимий-практикалык конференциянын (09.04.04.) материалдары. –Жалалабат, 2004. 12-6.

жүрүүгө, жоокерчилик өнөрлөргө тиешелүү жашоо маданиятынын бир топ жогорку деңгээлде өнүккөндүгүнөн, жашоонун ушул тармактары боюнча кошуна элдерге да өзүнүн маданий, саясий таасирлерин тийгизип тургандыктарынан кабар берет.

Кыргыз тилинин лексикалык корундагы биз анализ жүргүзгөн катмарлардын алда канча байыркы катмарлар экендиги да такталды. Иликтөөгө алынган сөздөрдүн дээрлик бардыгы десек да болот, төл лексиканы түзөөрү белгилүү болду. Ошону менен бирге жүздөгөн негиз-сөздөрдү түпкү тектери боюнча бириктирип, байыркылар деп эсептелген эки жүз он тогуз (219) бир муундуу уңгу сөздөр аныкталып, алардын баштапкы маанилерин, баштапкы турпаттарын тактап чыгуу мүмкүнчүлүгү жаралды.

Натыйжада мындай фактыларды жалпы түрк тилдерине гана эмес, бүтүндөй алтай тилдер тобуна орток болуп, өтө байыркы доорлордун жараткандары (продуктысы) катары кабыл алып, төмөндөгүдөй тыянактарга келдик.

1. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы кыргыз элинин байыртан берки узак мезгил тарыхый жашоо шартын аныктап тургандыгы аныкталып, биринчи жолу лексика-тематикалык топторго бөлүштүрүлдү (классификацияга ээ болду).

2. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын изилдөөгө түшкөн лексика-тематикалык катмарлары боюнча лексикалык бирдиктер алгачкы жолу мол чогултулуп, аларга маанилик жактан кеңири мүнөздөмө берилди.

3. Көчмөн турмуш шарттарына жана аскерий (жоокерчилик) өнөрлөргө байланыштуу лексиканын тарыхый калыптаныш жана өнүгүш жолдору, толукталуу булактары такталды, конкреттүү мисалдар келтирилип тиешелүү далилдер айтылды.

4. Жалпы элдик лексиканын, кыргыз адабий тилинин лексикасынын системасын байытууда кесиптик лексиканын орду көрсөтүлүп, алардын ортосундагы карым-катыштын мүнөзү ачылып берилди.

5. Иликтенген тармак сөздөрүнүн структуралык жана семантикалык өнүгүүлөрү, өзгөрүүлөрү тиешелүү мисалдардын келтирилиши менен аныкталды.

6. Көпчүлүк сөздөрдүн, алардын тутумундагы мүчөлөрдүн структуралык түзүлүшү жана семантикалык маанилери такталды. Тиешелүү жерлерде диалектизмдердин, жакынкы жана алыскы тектеш тилдердин материалдары иллюстративдик материал катары келтирилип, салыштырылып иликтенди.

7. Диалектилик кубулуштар жана сөздөрдүн эскирген нускалары (варианттары) эске алынып, көп нускалууларга (көп варианттуулукка) тиешелүү баа берилди.

8. Талдоого алынган сөздөрдүн көпчүлүгүнүн, керектүү жерлерде сөз мүчөлөрүнүн да, этимологиясы, келип чыгыш тарыхы, түпкү теги, кайсы тилден келип өздөштүрүлгөнү такталды.

9. Жалпы түрк тилдерине, кээ бир сөздөрдүн алтай тилдер тобуна тиешелүү болгон жалпылык мүнөздөрүн, бирдейлик белгилерин ачууга аракеттер жасалды.

10. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын, анын ичинде көчмөн турмуш жана жоокерчилик өнөрлөргө байланышкан сөздөрдөгү башка тилдерден өздөштүрүүлөрдүн деңгээли аныкталып, негизинен кытай тилинен саналуу гана сөздөрдүн, араб тилинен өтө аз сандагы сөздөрдүн жана фарси тилдеринен тигилерге караганда көбүрөөк сөздөрдүн келип киргендиги белгиленди.

11. Талдоого алынган сөздөрдүн дээрлик бардыгынын түзүүчү негиздери (түп уңгулары) аныкталып, аларга кеңири планда лингвистикалык мүнөздөмөлөр берилди.

12. Көчмөн турмуш шарттарынын жана жоокерчилик замандар лексикасынын калыптанышында сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жолдорунун активдүү роль ойногондугу, айрыкча морфологиялык жол менен жасалган сөздөрдүн арбын экендиги катталды. Мунун өзү кыргыз тилинин типологиялык жактан агглютинация тилдер тобуна жатарлыгы жана ошого байланыштуу кыргыз тилинде куранды мүчөлөрдүн алда канча мол экендиги (Б. Орузбаева, К. Сейдакматов) менен мүнөздөлөт.

13. Изилденип жаткан тармак лексикасынын тутумунда өнүмдүү жана аз өнүмдүү куранды мүчөлөргө караганда өнүмсүз курандылардын бир топ арбын экендиги белгилүү болду. Мына ушул көрүнүш кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын байыркы катмарларын изилдөө максатыбыздын жүзөгө ашышына, кандайдыр деңгээлде шарт түздү.

14. Тектеш тилдердин, кыргыз тилинин диалектилеринин, байыркы түрк жазма эстеликтеринин факты материалдары менен салыштырылып жүргүзүлгөн иликтөөлөрдүн натыйжасында талдоого алынган сөздөрдүн көпчүлүгүнүн тутумундагы өнүмсүз (сенек болуп калган, «өлгөн») курандылар ажыратылып көрсөтүлдү, тиешелүү мисалдар менен далилденди.

15. Бир муундуу түп уңгулардын дээрлик бардыгынын байыркы доорлордо атооч-этиштик (синкреттик) маанилерде болгондугуна ынаным

ташталды. Натыйжада кыргыз тилинин тарыхы, тарыхый лексикологиясы жана түркология боюнча изилдүүлөр үчүн бай материал топтолду.

16. Түп уңгулары менен байыркы замандардан кабар берген сөздөрдүн арбын болушу, жогоруда белгиленгендей, кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын куралыш, калыптаныш доорлору көптөгөн кылымдарды баштан кечирип келген деп айтууга мүмкүндүк берет. Иштин натыйжасы келечекте кыргыз тилинин тарыхый, этимологиялык сөздүктөрүн иштеп чыгууга баалуу материалдар чогултулду деп эсептейбиз.

17. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын катмарларына жүргүзүлгөн тарыхый-хронологиялык классификация мындан аркы изилдөөлөргө башат катары кызмат кылып, тарыхый лексикологиянын, кыргыз тилинин тарыхынын иштелип чыгышына, кайсы бир деңгээлде, көмөк көрсөтөр касиетке да эгедер экендигин белгилөөгө болот.

18. Изилдөөлөрдүн натыйжалары, жыйынтыктары тектеш түрк тилдери үчүн да, айрыкча түрк тилдеринин тарыхый лексикологиясы үчүн пайдалуу фактыларды берет деп эсептейбиз.

19. Башка тилдерден кабыл алынган лексикалык бирдиктердин өтө эле аз болгондугу кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын биздин иликтөөлөрүбүзгө түшкөн тармактарынын, негизинен, алтай тилдер тобундагы жана көбүнчө түрк тилдер тобундагы уруулар, элдер менен карым-катыш, мамилелердин казанында кайнап жүрүп олтуруп, өтө узак мезгилдер аралыгында калыптангандыгынан кабар берет.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну жана изилдөөлөрдүн натыйжалары автордун жарыкка чыккан монографияларында, илимий макалаларында, илимий докладдарынын тезистеринде, окуу китептеринде, окуу куралдарында чагылдырылган. Алардын негизгилери төмөндөгүлөр.

Монографиялары:

1. Профессиональная лексика в кыргызском языке: Сравнительно-типологический анализ на материале конноспортивной лексики. –Бишкек, 2001. –120 б.

2. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасына салыштырма-типологиялык илик: Көчмөн турмуш жана жоокерчилик өнөр сөздөрүнүн мисалында. – Бишкек, 2005. –156 б.

Окуу китептери:

1. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Жогорку окуу жайлардын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеп. -Бишкек, 1997. – 296 б. Т. Садыков менен авторлош.

2. Кыргыз тили: морфология боюнча лекциялар курсу. Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн. -Бишкек, 2003. –214 б.

3. Кыргыз тили. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 9-классы үчүн окуу китеп. -Бишкек, 2000. -112 б. Экинчи басылышы, - Бишкек, 2004.

Окуу куралдары:

1. Азыркы кыргыз тили: лексикография. -Квалификацияны жогорулатуу жана кадрларды кайра даярдоо институтунун студенттери үчүн окуу курал. –Бишкек, 1999. –32 б.

2. Сөздүн теги: этимология жана лексикография. -Квалификацияны жогорулатуу жана кадрларды кайра даярдоо институтунун студенттери үчүн окуу курал. –Бишкек, 2002. –64 б.

Макалалары:

1. О структурных элементах названий некоторых конных аллюров, отраженных в словаре К. К. Юдахина. –Китепте: Исследования по киргизскому и казахскому языкознанию. Материалы научной конференции молодых ученых-языковедов Киргизии и Казахстана, Фрунзе, 28-29. 10. 1981. –Фрунзе: Илим, 1984. 30-33-б.

2. О происхождении некоторых конноспортивных терминов в киргизском языке. -Кит.: Вопросы тюркского языкознания. -Алма-Ата:Наука, 1985.-35-40-б.

3. Об этимологии кыргызского термина «агыл (загон для скота)» - Кит.: Проблемы этимологии тюркских языков. –Алма-Ата: Наука, 1990. –164-168-б.

4. Кыргыз тилинин тарыхынын жазма булактары. -Сборник научных трудов КГПУ им. И. Арабаева, Вып. 2. 1997. -231-239-б.

5. «Коркут ата китеби» жана «Манас» эпосторундагы айрым этнонимдик антропонимдер. -Кит.: Материалы международной научно-практической конференции «Экономико-правовые и образовательные реформы и их влияние на эволюцию сознания общества». 13-14 мая 1999. КГУ. Ч.1. Экономические проблемы. -Бишкек, 1999. -303-309-б. Авторлошу Г. Сатимкулова.

6. Касым Тыныстан уулу – кыргыз грамматикасын алгач жаратуучу.- Кыргыз филологиясынын айрым маселелери. Профессор К. Тыныстановдун 95 жылдыгына арналган илимий макалалардын жыйнагы. КР УИА Тил илими институту, Чүй университети. –Бишкек, 1999. 35-37-б.

7. Кыргыз тилиндеги кесип лексикасынын катмарлары. -Сборник научных трудов КГПУ им. И. Арабаева. Вып. 3. -Бишкек, 1999. –33-39-б.

8. Кыргыз кесиптик лексикасынын башатынан, же байыркы түрк сөздүгүндөгү айрым кабыл алуулар. -Сборник научных трудов КГПУ им. И. Арабаева. Вып. 4. –Бишкек, 2000. –24-27-б.

9. Кыргыз тилинин тарыхынын булактары. -Кит.: Түркологиялык изилдөөлөр. (БГУ). –Бишкек, 2000. –75-82-б.

10. Сөз тутуму К. Тыныстановдун чыгармачылыгында. -Сборник научных трудов КГПУ им. И. Арабаева. -Бишкек, 2001. –62-66-б.

11. С. А. Давлетов грамматикалык категориялар жөнүндө. -Окумуштуу-тилчи жана педагог С. Давлетов менен Ж. Осмонованын 70-жылдыгына арналган республикалык илимий-практикалык конференциянын матер.-ры. «Кыргыз тили жана адабияты» журналына тиркеме. -Каракол, 2002. -34-39-б.

12. Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» поэмасы – кыргыз тилинин тарыхый булагы катары. -Кит.: Центральная Азия: вчера, сегодня, завтра: Материалы международной научной конфер. (БГУ). -Бишкек, 2002. -293-298-б.

13. Эл оюндары – элдик оозеки чыгармалар. –Кыргыз-түрк элдеринин фольклору. (Илимий–теориялык конференциянын материалдары. Ататүрк-Алатоо университети). –Бишкек, 2003. –32-36-б.

14. Кыргыз тилиндеги сөз мүчөлөрүнүн орун тартиби. -Кит.: Академик Б. М. Юнусалиев жана кыргыз филологиясы. -Илимий макалалар жыйнагы. (БГУ). -Бишкек, 2003. -157-164-б.

15. Кыргыз тилинде башка элдер менен болгон карым-катыштардын чашылдырылышы. -Кит.: Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган «Тил тагдыры – эл тагдыры» эл аралык илимий конференциянын материалдары (20-21-февраль, 2003-ж.). (И.Арабаев атындагы КМПУ, МТМИ). 1-бөлүм. -Бишкек, 2003. -24-34-б.

16. «Коркут ата китеби» кыргыз тилинин тарыхынын булагы катары. -Кит.: Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган «Тил тагдыры – эл тагдыры» эл аралык илимий конференциянын материалдары (20-21-февраль, 2003-ж.). (И.Арабаев атындагы КМПУ, МТМИ). 1-бөлүм. -Бишкек, 2003. -75-80-б. Авторлошу Сатимкулова Г.

17. Акындар поэзиясынын тили жөнүндө учкай сөз. –«Ажыбек баатыр жана анын доору», «Казыбек Казалчы жана анын адабий мурастары». Республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары (2003, 20-21- сент. НМУ). -Нарын, 2003.-91-94-б.

18. К вопросу об историческом пласте заимствованной лексики кыргызского языка. –Түрк тилдери жана адабияты: Илимий макалалар: 2-чыгарылышы. -Түз. С. Өмүралиева. –Бишкек: БГУ, 2003. –147-155-б.

19. Б. М. Юнусалиев – кыргыз тил илиминин тарыхын изилдеген окумуштуу. -Академик Болот Юнусалиевдин 90 жылдыгына арналган конференциянын материалдары. -Бишкек, 2004. -28-34-б.

20. Коомдук аң-сезим жана тил. -Ислам, тарых жана азыркы мезгил. Социалдык мобилизациялоо жана акыйкат башкаруу жылына карата өткөрүлгөн республикалык илимий-практикалык конференциянын (09.04.2004. ЖаМУ) материалдары. -Жалалабат, 2004. -36-39-б.

21. Кесиптик жана терминологиялык лексиканын калыптануу, баюу процесстери жөнүндө. –Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн маселелери жана экономика багытындагы жогорку окуу жайларында кыргыз тилинде окутууга өтүүнүн зарылчылыгы. Республикалык илимий-методикалык конференциянын материалдары. -Бишкек, 2004. -74-78-б.

22. Ж. Бөкөшов – филолог. -Вестник Жалалабатского государственного университета. 2004. № 2. -5-12-б.

23. Профессор Ахматов жана кыргыз тилинин тыбыштар проблемасы. -Китепте: Ахматов 70. Профессор Т. К. Ахматовдун 70 жылдыгына арналган илимий конференциянын (И. Арабаев атындагы КМПУ, 1999) материалдары. -Бишкек, 2005. -9-17-б.

24. В. В. Радлов как один из основоположников новой тюркской лексикографии. -Кыргыз тили жана адабияты. К. Тыныстанов атындагы Ысыккнд мамлекеттик жана К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университеттеринин илимий-практикалык басылмасы. 2006. № 10. 59-61-б.

25. Акындар поэзиясынын тили жана фольклордун тили. -Кыргыз тили жана адабияты. К. Тыныстанов атындагы Ысыккнд мамлекеттик жана К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университеттеринин илимий-практикалык басылмасы. 2006. № 10. 151-154-б.

26. Сөз маанилеринин көбөйүшү аркылуу уюшулган кыргыз кесип лексикасы. -Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. Серия 1. Чыгарылышы 3. 2006. 11-14-б.

27. Көчмөн турмуш лексикасы жөнүндө. -Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. Серия 1. Чыг. 3. 2006. 14-18-б.

28. К. К. Юдахин түзгөн сөздүк жана кыргыз сөздөрүнүн кагазга түшүш проблемалары. -Жалалабат мамлекеттик университетинин жарчысы. Академик К. К. Юдахиндин 115 жылдыгына арналган атайын чыгарылыш. 2006. 8-14-б.

29. Кыргыз тилинин этимологиясы (маселенин коюлушу). -Жалалабат мамлекеттик университетинин жарчысы. Академик К. К. Юдахиндин 115 жылдыгына арналган атайын чыгарылыш. 2006. 21-26-б.

30. «Коркут ата китебиндеги» айрым кесиптик сөздөр. -И. Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Сериясы: Коомдук илимдер. Чыг. 7. 2007. 116-118-б.

31. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасына салыштырма-типологиялык илик. – “Тил жана котормо” (Журнал, үрүмчү, Кытай Эл Республикасы), 2007, № 1. 32-36-б. (Араб ариби менен).

Резюме

Абдувалиев Ибраим.

Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы (байыркы катмар)

10.02.01 - Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулуку даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: *байыркы катмар, көчмөн турмуш, жоокерчилик, өнөр, көч, аракет сөздөр, чин, бирикме, бөлүк, курал-жарак, сөз жасоо, уңгу, куранды, кабыл алуулар.*

Иш киришүү, эки глава, корутунду жана адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максат, милдеттери аныкталган.

Биринчи глава көчмөн турмуш жана жоокерчилик өнөр сөздөрүнүн мисалында кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын тутумдук түзүлүшүн изилдөөгө арналган. Жыйналган бирдиктерди иликтеп, иреттөөнүн натыйжасында иш эки бөлүмгө, көчмөн турмуш лексикасы жана аскерий (жоокерчилик) өнөр лексикасына бөлүнүп изилденген. Андан ары бөлүмчөлөргө ажыратылып, салыштырма-тарыхый метод ыкмасы менен иликтөө жүргүзүлдү. Сөздөрдүн тутумдук түзүлүшүн аныктоодо кыргыз тилинин диалектилеринин, тектеш тилдердин, байыркы түрк жазма эстеликтеринин лексикалык, грамматикалык каражаттары салыштырма материалдар катары кеңири пайдаланылды.

Экинчи главада кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын пайда болуш, калыптаныш булактары каралды. Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы менен жасалган сөздөрдүн, айрыкча тутумунда өнүмсүз курандылары болгон аталыштардын арбын экени белгиленди. Кесиптик лексиканын калыптанышында синтаксистик ыкма менен жасалган сөздөрдүн ролу да бир топ экени айтылды. Айрыкча кошмок сөздөр мол болуп, кош сөздөрдүн саналуу гана кездешкени аныкталды. Сөз маанилериндеги жылыштар да, башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр да аз болгону менен кыргыз тилинин кесип лексикасынын тутумунда бар экени көрсөтүлдү.

Корутундусунда илимий иликтөөлөрдүн, изилдөөлөрдүн натыйжалары, алынган тыянактар жыйынтыкталган.

Резюме

Абдувалiev Ибраим.

Профессиональная лексика в кыргызском языке (древний пласт)

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – Кыргызский язык

Ключевые слова: *древний слой, кочевой образ жизни, военное время, ремесло, всякие веуи, слова движения, служебная должность, подразделение, орудия, словообразование, корень, аффикс, заимствования.*

Работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, определены цели и задачи исследования.

Первая глава посвящена исследованию состава профессиональной лексики кыргызского языка (на материале слов кочевого образа жизни и военного времени, так называемое, времен военной демократии). На основе изучения собранных лексических материалов объект исследования разделена на два основные группы: лексика кочевого образа жизни и лексика военного времени, которые в свою очередь по отдельным подгруппам были подвергнуты сравнительно-историческому анализу. Для определения исконных корневых основ слов в качестве сопоставительных материалов привлечены материалы диалектов, говоров кыргызского языка, слова и словообразовательные средства родственных языков и древнетюркских письменных памятников.

Вторая глава посвящена источникам образования и становления профессиональной лексики кыргызского языка, в котором важная роль принадлежит процессу словообразования. В работе большое место отведено непродуктивным словообразовательным средствам, ибо почти все слова, касающиеся кочевым образом жизни и древним военным временам, являются древними, можно сказать исконными тюркскими, определенная часть из них даже исконными алтайскими корневыми словами. Вместе с тем также отмечена роль синтаксического способа словообразования.

В заключении обобучены результаты диссертационного исследования.

Resume

Abduvaliev Ibraim.

Professional vocabulary in Kyrgyz language (ancient layer)

The Dissertation for a doktor's degree of philology by specialization

10.02.01 – Kyrgyz language

Keywords: *professional lexicology, nomadic way of life, wartime lexicology, relocation, transportation, road objects, transportation animals, classification, weapons, word-formation, composite words, syncretism, borrowed words.*

The research paper consists of introduction, two chapters, conclusion and list of relevant literature.

The introduction substantiates the topicality of the theme, defines the goals and problems of the research.

The first chapter is dedicated to the analysis of the professional lexicology of the Kyrgyz language based on the material of words related to the nomadic way of life and to the wartime (also called military democracy). On the basis of investigation of the gathered lexical materials, the research object is divided into two main groups: lexicology of the nomadic life and lexicology of the wartime. These two divisions were in turn subjected to the comparative-historical analysis on separate subgroups. In order to define primordial root bases of words as comparative materials, materials of dialects, various dialects of the Kyrgyz language, certain words and word-formation means of related languages and of the ancient Turkic written sources from the written monuments are involved.

The second chapter describes the sources of formation and evolution of the professional lexicology in the Kyrgyz language, in which the prominent role belongs to the process of word-formation. A substantial part of this research is allocated to unproductive word-formation means, because almost all the words related to the nomadic way of life and to ancient military times belong to the primordial Turkic, some of which are even primordial Altay root words. Also the author draws attention to a syntactic way of word-formation.

The conclusion summarizes the results of the dissertational research.